

УДК 37.037

ІДЕЇ ГУМАНІЗМУ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ВІТЧИЗНЯНИХ ПЕДАГОГІВ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В.М. Галушко

У статті досліджено розвиток ідей гуманізму у наукових роботах вітчизняних педагогів середини ХІХ – початку ХХ століть. Показано вплив західноєвропейських наукових шкіл на українську педагогічну думку.

Ключові слова: гуманізм, педагогіка, освіта, моральність.

Сучасний розвиток української педагогічної науки тісно пов'язаний з історією педагогічної спадщини, зокрема, окремих її напрямів, серед яких проблема гуманізації є однією з ключових. Це пов'язане у першу чергу з тим, що у часи незалежності українська педагогічна думка у концепціях вчених тільки починає формуватися як національна фундаментальна наука, що несе на собі відбитки ідеологізованого минулого радянських часів. Отже, актуальною проблемою постає вивчення дорадянської гуманістичної спадщини у творчій спадщині українських педагогів середини ХІХ- початку ХХ століть.

Дослідженням гуманізації педагогічної думки часів кін. ХІХ – початку ХХ століть на даному етапі займаються вітчизняні та зарубіжні вчені, серед яких слід відзначити роботи таких науковців, як С.А. Белова, А.В. Гурєва, Б.І. Єсіпов, Д.М. Луканов Т.М. Петрова, А.А. Сбруєва, О.В. Сухомлинська Т.Д. Тхоржевська та багато інших.

Проте спеціалізовано проблематика гуманізації педагогічної думки досліджуваного періоду залишається маловивченою.

Метою та завданням даної статті виступає вивчення характерних особливостей процесу становлення та розвитку ідей гуманізму у творчій спадщині вітчизняних педагогів середини ХІХ – початку ХХ століть.

Із середини ХІХ ст., за визначенням О.В. Сухомлинської, в Україні починається розвиток ідей, які можна назвати сучасною (модерною)

педагогічною думкою [1, с.54-56]. Дослідниця виділяє дві групи педагогів, діяльність яких у другій половині ХІХ ст. була пов'язана з її розвитком. По-перше, педагоги, які працювали в руслі російської ідеології, з притаманною їй гуманістичною, загальнодемократичною ідеологією. Характерною рисою їхнього мислення було висунення на чільне місце православ'я як домінанти духовного життя й основи шкільної освіти. До них слід віднести О. Духновича К. Ушинського, П. Юркевича, М. Корфа, С. Миропольського та ін. По-друге, педагоги, з якими пов'язується початок розвитку сучасної національної педагогічної думки. Варто зазначити, що на довгі роки її носіїв було вилучено з історико-педагогічного процесу. Ці діячі спиралися на етнографічно-культурницьку, народницьку парадигму й мислили в контексті натурфілософії: єдності людини і природи, людини і Бога. Серед найуживаніших «кодів» того часу – мова, історія, література, фольклор, народна міфологія, релігійні морально-етичні постулати. Ця вітчизняна педагогічна думка представлена М. Драгомановим, О. Кониським, В. Науменком, М. Костомаровим, І.Франком та ін. [2, с.6].

Значний внесок у розробку прогресивних педагогічних ідей зробив І. Тимківський (1773-1853 рр.) - наставник К. Ушинського, М. Чалого, М. Максимовича, один із найвідоміших педагогів ХІХ століття, який близько 30 років життя присвятив справі розвитку народної освіти в Україні. На підставах демократизму та гуманізму він будував свою педагогічну діяльність, вважаючи передумовою гармонійного розвитку учнів збагачення спадкових даних дітей новими якостями шляхом освіти, навчання й виховання. Серед його порад вчителям того часу важливою є розвиток природних сил та здібностей вихованця розумними виховними заходами [3, с.39; 4, с. 12].

Як стверджує Т.М. Петрова, українська педагогічна думка гуманістичного спрямування кінця ХІХ – початку ХХ століть базувалася на низці науково-методологічних принципів. Стрижневим звичайно потрібно вважати принцип гуманістичної спрямованості мети. Незважаючи на деякі розбіжності в поглядах чи в акцентуації тих чи інших положень представників різних напрямків – Е. Меймана, Г. Ришара (експериментальна педагогіка), Д. Дьюї (прагматизм), Г. Кершенштейнера (трудова школа, громадянське виховання), А. Ферр`єра (нове виховання і нові школи), А. Лая (педагогіка дії), Е. Кей, Г. Шаррельмана, М. Монтесорі (вільне виховання), А. Ліхтварка,

Е. Зальвюрка, П. Наторпа (соціальна педагогіка) та інших, – можна сформулювати загальну мету “реформаторської” педагогіки як формування гармонійно розвиненої особистості, якій притаманні риси громадянина: індивідуальні і соціальні добродієвості; професійні: дієздатність, добросовісність, виконавські здібності; моральні чесноти та такі риси характеру, як самостійність, самоствердження, ініціативність і активність; тілесне здоров’я, гігієнічні вміння, розумний спосіб життя. Засобом досягнення цієї мети повинна стати гармонія розумового, трудового, естетичного, морального та фізично-гігієнічного видів виховання. В образному плані девізом реформування педагогіки, її метою можна вважати слова Д.Дьюї про те, що дитина стає сонцем, навколо якого обертаються засоби освіти, вона – центр, навколо якого вони організуються[5].

Характерною ознакою всіх “реформаторів” було їхнє прагнення обґрунтувати свої ідеї сучасними на той час даними наук психології, патології, психопатології, експериментальної педагогіки. Використання результатів цих наук давало можливість враховувати в навчально-виховній діяльності того періоду індивідуальні психологічні та фізіологічні особливості дітей різного віку, їхні інстинкти, інтереси, нахили, усвідомити механізми розвитку інстинктивних вольових дій, пізнавальної, трудової, естетичної та фізичної діяльності, розробити системи для навчання здорових та неповноцінних дітей. І все це заради оптимального розвитку кожної особистості. Саме ці аспекти визначав принцип психологічної обґрунтованості ідей.

Інший принцип – розвиток особистості – розкриває фактори, що визначають ефективність розвитку дитини. Це особистісні психолого-фізіологічні, природні (земля, вода, повітря, сонце, тепло, рослини, тварини), соціальні (сім’я, школа, громадське життя) та педагогічні (норми гігієни, норми логіки – вчення про пізнання, норми етики, естетики і праця).

Логіку розвитку особистості дитини педагоги вбачають у послідовності формування ряду індивідуальних якостей: рух – відчуття – сприйняття – інтереси – допитливість – прагнення – активність (ступінь захоплення, ступінь регулюючої волі, ступінь розумової волі) – накопичення життєвого досвіду, вироблення корисних звичок – формування здібностей – діяльність – творчість.

Однією з центральних ідей реформаторської педагогіки є положення про те, що дитина повинна йти по природному шляху людства, бо таке виховання приводить в гармонію еволюцію окремої особистості з еволюцією всього людства [6].

У цьому контексті С.А. Белова наголошує на тому, що особливістю німецького реформаторського руху зазначеного періоду було існування двох детермінованих системою пріоритетних цінностей тенденцій, які визначили стратегію перебудови національної школи: гуманістичної орієнтації на розвиток особистості (Б. Отто, Е. Вебер, Р. Штейнер, Е. Лінде, Л. Гурліт, Г. Шарельман, Ф. Гансберг) та суто прагматичної спрямованості на виконання своєрідного соціального замовлення (соціоорієнтована модель виховання Г. Кершенштейнера). Обидва напрями поєднувалися в негативному ставленні до традиційної школи та спробах знайти продуктивні засоби її перебудови. Найвпливовішими напрями німецького реформаторського руху, що визначили вектор педагогічних пошуків протягом усього ХХ ст., були: трудова школа, художнє виховання, сільські виховні будинки, “педагогіка особистості” [7].

Отже, у ході дослідження гуманістичної традиції в західноєвропейській педагогіці, починаючи з античності, слід зазначити, що гуманістичний напрям реформаторського руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. виник як узагальнення і творче переосмислення кращого світового педагогічного досвіду. Стратегія реформування школи детермінована педагогічними ідеями Ж.-Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці про самоцінність особистості дитини, необхідність відмови від примусу в освітньому процесі, природовідповідність виховання; а також практикою філантропініумів ХVІІІ ст. Альтернативність нового гуманістичного мислення щодо традиційної педагогіки полягала в утвердженні дитини головною цінністю навчально-виховного процесу, визнанні її права на індивідуальний розвиток. Освітньою метою проголошувався цілісний розвиток особистості, підготовленої до життя в суспільстві шляхом поєднання розумового, морального, естетичного та фізичного виховання у школі. Нові ціннісні орієнтири визначили адекватне змістовне наповнення процесів навчання та виховання і сприяли докорінній перебудові школи. Характерологічними ознаками реформаторського руху цього періоду також були динамізм і висока мобільність, оперативне впровадження продуктивних технологій у практику, запозичення і

взаємовплив педагогічних ідей. Отже, реформаторський рух кінця XIX – початку XX ст. здійснив своєрідну аксіологічну революцію, оскільки не лише критикував традиційну школу, а й створив якісно новий тип освіти [8]. Це безпосередньо вплинуло на гуманізацію української педагогічної думки у досліджуваній період.

Українська гуманістична думка у галузі педагогічної науки значно пов'язане з ім'ям М. Пирогова (1810-1881 рр.).

У статті «Педагогічні твори М. Пирогова» К. Ушинський писав: «М. Пирогов вперше поглянув на справу виховання з філософської точки зору та побачив у ній не питання шкільної дисципліни, дидактики або правил фізичного виховання, а найглибше питання людського духу – «питання життя», і дійсно, це не тільки питання життя, але й найважливіше питання людського духу» [9, с.293].

Визначення шляхів формування справжніх людей є одним із важливих питань життя, вказував М. Пирогов. І головним шляхом підготовки таких людей, як і К. Ушинський, він вважав моральне виховання підростаючого покоління у процесі здобуття в середній школі загальної освіти. Виробити стійкі моральні переконання у дітей і означає, за М. Пироговим, зробити їх людьми, здатними вдосконалювати суспільне й особисте життя. Школа має готувати освічених, морально переконаних, чесних і благородних людей, здатних боротися із суспільними вадами та особистими недоліками [4, с. 14].

М. Пирогов розкрив свій ідеал «морально-наукового» та «істинно-людського виховання» і намітив не тільки програму морального вдосконалення підростаючого покоління, а й навчально-виховної діяльності школи та науково-дослідної педагогічної роботи: «Кінцева мета розумного виховання повинна полягати у поступовому виникненні у дитини ясного розуміння речей навколишнього світу і переважно суспільного, тобто такого, в якому їй з часом доведеться діяти. Це насамперед. Потім послідовним результатом такого розуміння повинне бути перетворення добрих інстинктів дитячої натури в свідоме прагнення до ідеалів правди і добра. І, нарешті, у завдання виховання, як результат того й іншого, повинне входити поступове вироблення сучасних моральних переконань, утворення твердої, вільної волі і, отже, формування тих громадянських і людських доблестей, які становлять кращу окрасу часу й суспільства» [10, с.79].

Одним із перших до аналізу освітянської діяльності залучився Т. Шевченко (1814-1861 рр.). Ідеї всебічного розвитку особистості він поділяв на розумове виховання («Щоб не втратити суто людського і за всіх обставин лишатися людиною, є лише один порятунок - освіта, навчання. Хто полюбить книгу, той далеко піде в своєму розвитку»); моральне виховання (виховання в душі гуманності і патріотизму. Сумною є картина, «коли з великим генієм не поєднана велика розумна добродієність»); естетичне виховання («прихильники прекрасного» рідко бувають поганими людьми, музика облагороджує людські почуття і серце, «допомагає дожити до старості фізичної і зберегти всю юнацьку свіжість духу»); трудове виховання («людина працююча - найщасливіша людина в світі». Людина, не навчена трудитись, перетворюється у вмістилище огидних вад. «Немає мерзенності, ницості, на яку б вона не була здатна») та сімейне виховання («дитинство, проведене на лоні божественної природи і на лоні люблячої матері і християнина батька, - такі прекрасні враження непохитною стіною стануть навколо людини і захистять її на дорозі життя від усіх мерзенностей круговоротного світу»; розумне поєднання батьківської любові з вимогливістю, батьківського піклування з необхідністю готувати дітей до виконання громадянських обов'язків; здоровий моральний клімат, трудове життя сім'ї як основа виховання дітей; мати, як перша вихователька дитини, сама має бути вихованою) [11, с.94].

Особливе місце в педагогічній спадщині Т. Шевченка відводиться народній педагогіці, а саме: вивченню рідної мови та її викладанню. У своїй творчості він широко використовував елементи народної педагогіки, правила і неписані закони народної моралі, що передавалися від покоління до покоління через обряди, звичаї, традиції, пісні, казки, легенди. Будучи складовою частиною духовної культури народу, виразником народних уявлень про ідеал всебічно розвиненої, гуманної, працелюбної людини, захисника своєї Батьківщини, народна педагогіка утверджувала найдемократичніші принципи виховання. Ці ж принципи у своїх творах утверджував і Т. Шевченко [12, с.41-45].

Відомим представником передової педагогічної думки на Закарпатті в другій половині XIX ст. був І. Ставровський (1822-1878 рр.). Свої погляди на виховання він виклав у своєму основному творі «Педагогія» (1846 р.). У другій частині книги - «Розвиток сил духовних» (розумових, моральних, естетичних) - просвітитель говорить

про те, що вирішальним фактором у формуванні особистості є виховання; від нього багато в чому залежать доля і щастя людини, добробут народу, розквіт держави [4, с. 15].

Системністю відзначається парадигма духовно-морального виховання, розроблена К. Ушинським (1824-1871 рр.). На його думку, сутність поняття «національна система виховання» - це, перш за все, особлива мета - «ідея про людину», ідеал, який необхідно втілювати в конкретній особистості. Цього ідеалу можна досягти тоді, коли людина вбирає в себе стійкі національні особливості, риси характеру, які необхідно розвивати. Таким чином, робить висновок педагог, національна система повинна створюватися за історією народу та його характером. Він писав, що «шкільне виховання далеко не становить усього виховання народу. Релігія, природа, сім'я, перекази, поезія, закони, промисловість, література – все, з чого складається історичне життя народу, складає його справжню школу, перед силою якої сила навчальних закладів ... зовсім незначна» [13, с.98]. Ось чому механічне перенесення чужого педагогічного досвіду, яким би досконалим і продуманим він не був, на вітчизняний ґрунт є неможливим і навіть шкідливим для гармонійного розвитку молодого покоління [4, с. 15].

Хоча українська педагогіка дореволюційних часів розвивалася як секуляризована галузь знань, педагогічні ідеї християнства як цілісної світової релігії в ній не тільки не були відкинуті, але й продовжували своє життя в теоріях європейських педагогів-християн, українських педагогів, вихованих на християнських, але не православних традиціях, у спадщині плеяди православних педагогів, що ввібрала в себе багатство виховної мудрості православної церкви. Як наслідок, українська педагогіка поступово збагачувалася педагогічним досвідом християн різних релігійних конфесій, для яких інтереси загальної справи виховання духовно здорової дитини перевищували більш вузькі з точки зору світського науковця конфесійні інтереси (у такій якості наука не задовольняла потреби ортодоксального церковного виховання Російської імперії). Таким чином, значна частина українських світських педагогів, залишаючись православними людьми, працювала на більш високу ідею виховання християнина, громадянина держави. З цієї точки зору характерним прикладом є К.Д. Ушинський, розгляду впливу християнства [14, с. 193].

Прогресивні педагогічні ідеї висловлював І. Франко (1856-1916 рр.). Його виховним ідеалом є людина-борець, «каменярь» нового суспільства в незалежній Українській Державі. У своїх творах «Чого вимагаємо?», «Середні школи в Галичині у 1857-1883 рр.», «Мрії і надії українського народу в Галичині», «Нарис історії українсько-руської літератури», «Народне шкільництво в Галичині» він обґрунтовував думки про те, що школа має бути національною за формою та змістом, національне виховання повинне ґрунтуватися на народній педагогіці, житті і традиціях народу, на засвоєнні вселюдських цінностей через оволодіння національною культурою рідного народу, бути творенням та удосконаленням нації, виконувати провідне завдання – формування українця, основними рисами якого виступають свідомий патріотизм, висока моральність, хазяйновитість, освіченість, професіоналізм, фізична й естетична досконалість, витривалість, підприємливість та ініціатива; інтернаціональне виховання не може бути без національного [15, с.987].

І. Франко пропонував цілу програму гармонійного виховання дітей, їхнього всебічного розумового, трудового і фізичного розвитку. Він вірив, що настане час, коли культура й освіта стануть надбанням усього народу. Розвиваючи в педагогіці ті ж ідеї гуманізму, уважного і чутливого ставлення до дітей, яким віддав стільки сил К. Ушинський, І. Франко підкреслював, що прагнення до знань, «до світла» (так називається одна з чудових новел письменника) є природним прагненням кожної здорової людини. Отже, школі слід тільки задовольняти це прагнення та спрямовувати його в потрібний бік. Прогресивною науковою ідеєю, яка вплинула на подальше визначення шляхів і засобів духовно-морального виховання особистості, на нашу думку, є ідея гармонійного поєднання загальнолюдського і національного у спрямуванні, сутності і змісті освіти (М. Пирогов, К. Ушинський, М. Драгоманов, С. Миропольський та ін.). Педагоги активно відстоювали єдність духовного, морального, естетичного, розумового і трудового виховання підростаючого покоління (О. Духнович, М. Пирогов, Т. Шевченко, І. Ставровський, К. Ушинський, П. Юркевич, М. Драгоманов, С. Миропольський та ін.), наполягали на необхідності застосування рідної мови та культури у вихованні (І. Тимківський, Т. Шевченко, К. Ушинський, І. Франко та ін.), надавали важливого значення релігійному чинникові у процесі духовно-морального виховання (О. Духнович, М. Пирогов, К. Ушинський, П. Юркевич, М. Корф, М. Драгоманов, С. Миропольський та ін.). Отже, у

педагогічній спадщині кожного з названих нами у статті вчених (і не тільки їхній) спостерігається міцний вплив ідей гуманістичного виховання видатного педагога К. Ушинського. Майже усі послідовники вченого вважали своїм ледве не обов'язком спиратися на його педагогічну парадигму, розвивати й удосконалювати її. Значна кількість передової верстви українського суспільства схвально сприйняла праці великого вченого. Серед цієї когорти - О. Духнович, Т. Шевченко, М. Драгоманов, П. Юркевич, М. Пирогов та ін. Вони не тільки і не стільки сприйняли його творчість, але й постійно втілювали його доробки в своїй праці, переносили його передові ідеї на український ґрунт. Особливо це стосувалося народності, розповсюдження рідної мови, виховання на православних традиціях тощо. Їхня практична робота сприяла появі нового елітного прошарку вихователів української національної спільноти кінця XIX – початку XX ст. - Т. Лубенця, Х. Алчевської, Б. Грінченка, С. Русової та інших [4, с. 16].

Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що ідеї гуманізму у творчій спадщині вітчизняних педагогів середини XIX – початок XX століття отримали інтелектуальне джерело розвитку від “реформаторської” школи західноєвропейських педагогів. Характерною тенденцією для української гуманістичної педагогічної думки було те, що національна наукова спадщина гуманізації педагогічної думки досліджуваного періоду була тісно переплетена з християнською мораллю та народницькими підходами у роботах вчених. На даному етапі розвитку вітчизняної педагогічної думки важливим напрямом досліджень буде фундаментальна розробка проблеми гуманізації педагогічної думки в цілому, застосовуючи порівняльні підходи вивчення даного феномена на різних етапах розвитку української педагогіки.

Література

1. Сухомлинська, О. В. С. Русова в контексті розвитку педагогічної думки [Текст] / О. В. Сухомлинська // Початкова школа. - 1996. - № 9.

² Маловідомі першоджерела української педагогіки 17. (друга половина XIX - XX ст.) [Текст] : хрестоматія [упоряд. : Л. Д. Березівська та ін.]. - К. : Науковий світ, 2003.

3. Гуменникова, Т. Р. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету [Текст] / Т. Р. Гуменникова. - Ізмаїл, 2002. - Вип. 13.

4. Жаданова О.М. Ідеї духовно-морального виховання у творчості вітчизняних педагогів другої половини хіх століття // Наукова скарбниця освіти Донеччини – № 2 – 2010. – С. 11 – 16.
5. Петрова Т.М. Національні особливості гуманістичної педагогіки “нових шкіл” кінця ХІХ – початку ХХ століття // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. – Київ-Запоріжжя. – 2000. – Вип. 16. – С.167-171.
6. Петрова Т.М. Гуманістичні ідеї “Руку реформи” кінця ХІХ – початку ХХ століття в методиці викладання іноземних мов // Іноземні мови. – 2000. – № 1. – С.49-51.
7. Белова С.А. Гуманістична сутність німецької реформаторської педагогіки початку ХХ ст. // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Зб. наук. пр. РДГУ. Вип. 19. – Рівне, 2002. – С. 143-147.
8. Белова С.А. Гуманістичні ідеали у виховній системі німецької реформаторської педагогіки початку ХХ ст. (“педагогіка особистості”) // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та вузі: Зб. наук. пр. – Рівне: Волинські обереги, 2002. – С.6-10.
9. Ушинський, К. Д. Педагогічні твори М. І. Пирогова [Текст] / К. Д. Ушинський // Твори : у 6 т. - Т. 1. 22. Педагогічні статті. - К. : Радянська школа, 1954.
10. Новосельє лиця [Текст] // Сочинения Н.И.Пирогова. - К., 1910.
11. Сбруєва А. А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах [Текст]: навчальний посібник / 19. А. А. Сбруєва, М. Ю. Рисіна. - Суми : Сум ДПУ, 2000.
12. Пирогов, Н. И. Вопросы жизни (первая редакция) [Текст] / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1952.
13. Пінчук, Т. С. Проблеми виховання та моралі у творчому доробку Т. Шевченка та Б. Грінченка [Текст] / Т. С. Пінчук, М. І. Серебрянська // Освіта Донбасу. – 2002. – № 1.
14. Тхоржевська Т.Д. Гуманізм в історії педагогіки // Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф-ції. – Слов’янськ: СДПІ, 1999. – С. 192-194.
15. Сбруєва, А. А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах [Текст] : навчальний посібник / А. А. Сбруєва, М. Ю. Рисіна. – Суми : Сум ДПУ, 2000.

В статъе исследовано развитие идей гуманизма в научных работах отечественных педагогов середины ХІХ – начала ХХ века. Показано влияние западноевропейских научных школ на украинскую педагогическую мысль.

Ключевые слова: гуманизм, педагогика, образование, нравственность.

In the article development of ideas of humanism is examined in the advanced studies of domestic teachers of the middle of the ХІХth century and the beginning of the ХХth century. Influence of western scientific schools is shown on Ukrainian pedagogical opinion.

Keywords: humanism, pedagogy, education, morality.

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор М.Б. Євтух